ARCHITEKTURA
CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE
WYDAWNICTWO POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ
7-A/2011
ZESZYT 23
ROK 108
ISSUE 23
YEAR 108

ALEKSANDER ANDRZEJEWSKI, LESZEK KAJZER*

ZAMEK W SZYDŁOWIE W 10 LAT PO BADANIACH TERENOWYCH

THE CASTLE IN SZYDŁÓW 10 YEARS AFTER THE FIELD RESEARCH

Streszczenie

Autorzy artykułu, mając możliwość podjęcia terenowych badań archeologicznych na terenie zamku w Szydłowie, wracają do weryfikacji dotychczasowych poglądów wybitnych znawców polskiego budownictwa obronnego w średniowieczu, osadzając je na szerokim tle porównawczym, a zwłaszcza analizując typologię tego typu architektury. W artykule została także zaproponowana autorska, hipotetyczna rekonstrukcja północno-zachodniej partii zamku w Szydłowie, jako rozwiniętego dwuwieżowego masywu bramnego.

Słowa kluczowe: średniowieczne fortyfikacje, zamek w Szydłowie, dwuwieżowy masyw bramny

Abstract

The authors of the article having spent great deal of time on field research come back to their findings to verify the views shared so far by many renown experts on medieval fortifications. The article shows a broad spectrum of comparison, concentrating mostly on the analysis of typology for this kind of architecture. The article also proposes an original, hypothetical reconstruction of the north-west part of the castle in Szydłów as an extended double-towered gateway bulk.

Keywords: medieval fortifications, castle in Szydłów, double-towered gateway bulk

* Mgr Aleksander Andrzejewski, prof. dr hab. Leszek Kajzer, Katedra Archeologii Historycznej, Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Wiosną 1999 roku, czyli właśnie 10 lat temu, zamek w Szydłowie stał się przedmiotem badań terenowych o charakterze ratowniczych prac archeologiczno-architektonicznych. Spowodowane były one nie do końca przemyślaną inwestycją budowy na tym terenie nowego członu obiektów szkolnych. Nie powracając już do tamtych lat i całej skomplikowanej konserwatorskiej problematyki zamku, stwierdzić wypada, że przeprowadzone wtedy badania w zasadniczy sposób zmieniły naszą wiedzę o tej warowni[1]. Stan poprzedni ugruntowała publikacja B. Guerquina[2]. Wyniki nowych prac wstępnie zasygnalizowano już w 2000 roku[3], omówiono obszernie w 2002 roku[4], a następnie naświetlono w szerszym tle porównawczym w 2005 roku[5]. Nowy rzut zamku publikowany jest także w *Leksykonie zamków w Polsce*[6].

Elementarne poznanie rozplanowania zamku szydłowskiego, składającego się jak wiemy z dwóch członów: północnego z głównym domem i dwoma cylindrycznymi wieżami oraz południowego z gotyckim pałacem, zinterpretowanym tak w efekcie badań ekipy kierowanej przez Adama Miłobędzkiego, a noszącym obecnie trudną do zaakceptowania nazwę „sali rycerskiej", nie przesądziło o wszystkich możliwościach interpretacyjnych. W nowszych studiach nad tak ukształtowanym zamkiem uwagę zwracano przede wszystkim na funkcjonalne aspekty takiego ukształtowania, sygnalizując także problematykę ewentualnych analogii. Sporo miejsca poświęcono na szczególnie fascynujące sprawy obrazu i funkcjonowania królewskiej rezydencji – gotyckiego pałacu, którego wysoką rangę określała także specyfika architektury i wystroju budynku. Zespół zabudowań ulokowanych od północy określono jako partię zamku o funkcjach obronno-administracyjnych, część południową zaś jako królewską rezydencję. Pierwszy blok traktować więc można jako dość typowy dla zamków wznoszonych przez Kazimierza Wielkiego, drugi – choć trudno traktować jako typowy – interpretować można jednocześnie jako dobrze mieszczący się w realiach permanentnych podróży władców europejskich późnego średniowiecza i ich ulubionych siedzib, o odpowiedniej oprawie architektonicznej. W niniejszym tekście wypada zastanowić się nad kolejnymi zagadnieniami. Po pierwsze nad oceną stopnia poznania zamku, gdyż trudno uznać go za

---

[1] Choć jeszcze przed badaniami terenowymi L. Kajzer sugerował, że zamek był założeniem dwuczłonowym. L. Kajzer, *Kastellologa uwagi nad itinerariami królewskimi*, „Światowit", t. I (42), fascykuł B, 1999, s. 94-98. Obszerną, starszą literaturę o zamku zawiera: *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, red. M. Arszyński, T. Mroczko, Warszawa 1995; *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, s. 226-227, 333.

[2] B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974/1984, s. 300-301.

[3] L. Kajzer, *Zamek w Szydłowie w świetle badań terenowych 1999 roku*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady*, red. J.L. Adamczyk, Kielce 2000, s. 155-157.

[4] A. Andrzejewski, L. Kajzer, *Zamek królewski w Szydłowie w świetle najnowszych badań terenowych*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 391-409.

[5] L. Kajzer, *Szydłów na tle problematyki zamków królewskich Sandomierszczyzny*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005, s. 41-63. W tekście tym najobszerniej zrelacjonowano też starsze badania terenowe, z których wymienić trzeba przede wszystkim kierowane przez prof. Adama Miłobędzkiego badania części południowej zamku i poprzedzające nasze prace działania ratownicze Waldemara Glińskiego i Czesława Hadamika.

[6] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001, s. 484-486.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

kompletnie przebadany. Po drugie nad relacjami miasta i zamku, interpretowanymi w kontekście obrazu zabudowy, ich wzajemnych powiązań i sytuacji terenowej. Po trzecie nad nowymi możliwościami interpretacyjnymi i dalszym poszukiwaniem ewentualnych analogii.

Podstawy wiedzy o relacjach średniowiecznych miast i zamków na ziemiach polskich stworzył B. Guerquin[7]. Przed dokładniejszym omówieniem tego zagadnienia stwierdzić wypada, że oba elementy tego równania najczęściej traktowane są jako równoprawne, a przynajmniej harmonijnie do siebie przystające. W rzeczywistości sprawa relacji pomiędzy organizmem miejskim a zamkiem czy inną siedzibą feudała, położoną na terenie lub okrajach miasta, może przybierać formy dość ekstremalne, od wielkiej przewagi zamku nad miastem do takiejże miasta nad zamkiem. Ta ostatnia jest najbardziej typowa dla schyłkowej fazy późnego średniowiecza, a wyraźne formy przybierała przede wszystkim na terenie np. zachodniopomorskiego państwa Gryfitów, w którym książęta zmuszani bywali przez komuny miejskie do hamowania swych inicjatyw budowlanych, a nawet porzucania miejskich siedzib[8]. Równie nieharmonijną relację pomiędzy zamkami a organizmami miejskimi śledzą badacze czescy, wyróżniający organizmy „niby-miejskie", zwane *latran*. Były to twory możliwe do określenia umownie jako „miasteczka zamkowe", nieposiadające co prawda statusu prawnego miasta komunalnego i pozostające własnością pana feudalnego, ale prezentujące wszystkie inne cechy organizmu miejskiego. Jednocześnie ich zasadnicza podrzędność w stosunku do zamków, polegająca także na powiązaniu z systemem obronnym zamku, nie podlega dyskusji[9]. Podobne do opisanego wzoru czeskiego zjawisko miało miejsce na Śląsku, gdzie powstawały, zwłaszcza w XIV w., „miasteczka w borach", jak określił je M. Goliński[10]. Atrybutami tychże były: 1) źródłowa definicja miasteczka, 2) położenie w głębi „borów", 3) położenie na pograniczu, 4) założenie książęce połączone z grodem/zamkiem, 5) brak informacji o średniowiecznym kościele, 6) przekazanie w ręce prywatne, 7) zanik, a następnie przekształcenie w wieś[11]. Badacz ten omówił ostatnio obszernie zagadnienie sporu o wykonywanie władztwa terytorialnego, którego ważnym narzędziem stawała się budowa zamku, na przykładzie konfliktu pomiędzy biskupem wrocławskim Tomaszem II a księciem Henrykiem IV o warownie w rejonie Otmuchowa[12]. Natomiast relacje pomiędzy zamkami książęcymi a miastami w odniesieniu do terenu Górnego Śląska badał niedawno I. Panic[13]. Do przykładu dwóch ośrodków wielkopolskich sięgnął natomiast T. Poklewski, badając relację pomiędzy

---

[7] B. Guerquin, *op. cit.*, s. 26-29; por. także obszerniej na ten temat J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

[8] Problematykę tych relacji omawia Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976.

[9] A. Ruso, J. Smetana, *Zaniklé městečko pod Hazmburkem*, „Archaeologia Historica", t. 19, 1994, s. 319-336; por. T. Durdik, *Latran – eine spezifische Typ befestiger Unterburgsiedlungen in Böhmen*, „Chateau Gaillard", t. 22, 2006, s. 109-118.

[10] M. Goliński, *Powstanie i zanik „miasteczek w borach"*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, red. C. Buśko, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch, Wrocław–Praha 2002, s. 66-72.

[11] *Ibidem*, s. 66.

[12] M. Goliński, *Książę, biskup i zamki*, [w:] *Nie tylko zamki*, Wrocław 2005, s. 41-53.

[13] I. Panic, *Zamek książęcy – miasto na Górnym Śląsku w średniowieczu. Próba modelu przestrzeni fizycznej na przykładzie księstwa cieszyńskiego*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna...*, *op. cit.*, s. 168-181.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

miastem z zamkiem na podstawie Kalisza i Łęczycy[14]. W pierwszym z ośrodków funkcjonował, zdaniem tego badacza, „zamek rezydencjonalny", charakteryzujący się znacznym areałem i wielką powierzchnią użytkową (około 4000 m^2) oraz nikłością walorów obronnych. Jeśli przyjąć te uwagi, nadrzędność obronności miasta w stosunku do zamku nie budzi wątpliwości. Inaczej wyglądała, zdaniem T. Poklewskiego, sytuacja w Łęczycy, w której zamek, znajdujący się w obrębie czworoboku murów miejskich, miał być wyraźnie wyodrębnionym dziełem obronnym, zdecydowanie dominującym nad miastem, będąc zarazem przystosowanym do wymogów obrony czynnej[15]. Choć w obu przypadkach można głęboko wątpić, czy rzeczywiście już około połowy XIV w., kiedy powstawały oba królewskie zamki, miasta stanowiły organizmy porównywalne i równie liczące się jak siedziby władców, można przyjąć za Poklewskim, że relację pomiędzy oboma omawianymi elementami trudno sprowadzić do analizy samej formy przestrzennej, znaczną uwagę zwrócić zaś należy na planowane przez fundatora funkcje danego zamku.

Powrócić teraz wypada do trzech zagadnień zasygnalizowanych na początku tego tekstu. Nie ulega wątpliwości, że o zamku po ostatnich badaniach terenowych wiemy znacznie więcej niż przed nimi. Jako wyjątkowo ważne traktujemy potwierdzenie hipotezy o dwuczłonowości całego zespołu, a także odkrycie obu potężnych cylindrycznych wież. Problem ich funkcji nie został jak dotąd należycie wyświetlony, ale do sprawy tej powrócimy w dalszej partii tego tekstu. Jednocześnie stwierdzić wypada, że mimo znacznego przyrostu wiedzy na temat zamku, nadal rysuje się on nam jako słabo poznany. Wynika to zarówno z niewielkiego zakresu nowych penetracji terenowych – z konieczności ograniczonego do działań tylko ratowniczych, jak i potwierdzonego w ich trakcie wielkiego zniszczenia zalegających na terenie zamkowym pierwotnych poziomów kulturowych. Sytuacja ta sprawia, że nadal nie jesteśmy w stanie odpowiedzieć na wiele pytań natury historycznej, nawet takich, które w swej monografii Szydłowa postawił dawno temu T. Maszczyński[16].

W ślad za niepełnością naszej wiedzy na temat samego zamku idzie niewiedza na temat relacji pomiędzy nim a miastem, i to relacji rozumianych bardziej wieloaspektowo niż tylko jako rozważań na temat problematyki militarnej. Sądzimy, że dokładniejsze omówienie sytuacji terenowej zamku i miasta przyczyni się do lepszego zrozumienia wzajemnych relacji obu tych elementów osadniczych. Charakteryzując, za E. i J. Fijałkowskimi, sytuację geomorfologiczną Szydłowa, T. Maszczyński pisał o pokryciu terenu lessami, a także, iż „na terenie samego Szydłowa oraz pod Osówką zlepy wapienne sarmatu wietrzeją, tworząc malownicze skałki; jest to swego rodzaju kras", co dobrze charakteryzuje szydłowski krajobraz „okołomiejski"[17]. Problematyka fizjografii terenu pojawia się też marginalnie w opracowaniu J. Widawskiego, który zwrócił uwagę, że cały zespół osadniczy był od strony południowej i wschodniej najmniej chroniony warunkami naturalnymi, co narzuciło konieczność prze-

[14] T. Poklewski, *Miejsce zamku w systemie obronnym miasta w wiekach XIV i XV w Polsce*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych wiekach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 61-72.

[15] *Ibidem*, s. 70-71.

[16] T. Maszczyński, *Szydłów*. Korzystano z wydania II (Kielce 1967) i III, wydanego bez daty, ale już po śmierci autora w listopadzie 1990 roku. Zasługi tego kieleckiego muzealnika, polegające nie tylko na stworzeniu w Szydłowie pierwszej ekspozycji muzealnej już w maju 1961 roku, wymagają tu chyba przypomnienia.

[17] *Ibidem*, wyd. 2, s. 9.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

kopania po linii tych kurtyn suchych fos[18]. Aby przypomnieć tezy tego autora, należy jeszcze wspomnieć, że areał zamknięty w Szydłowie murami miejskimi wynosił około 6,5 ha, łączna długość obwarowań około 1000 m, a do miasta wiodły dwie bramy: Krakowska od południa i Opatowska od wschodu, oraz jakaś, wspominana źródłowo, ale słabo określona, furta zachodnia, mieszcząca się w obniżeniu skłonu, za północnymi murami zamkowymi[19].

Kluczem do zrozumienia sytuacji terenowej miasta i zamku jest szeroka dolina, której wschodnim skrajem biegnie ciek rzeczki Ciekącej. Dno tego obniżenia, o szerokości około 850 m, na południowy zachód od miasta zalega na poziomie 221 m n.p.m., na wysokości miasta około 240 m, zaś idąc ku północy znacznie się podwyższa, sięgając na północny zachód od miasta warstwicy 250 m. Na wysokości północnej granicy miasta, gdy opisana dolina mocno się już podwyższa, koryto rzeczki Ciekącej skręca ku wschodowi, formując wąską, stromo zamykającą się dolinę (do około 231 m), o charakterze przełomu, ograniczając ostrą, wysoką skarpą przebieg północnego frontu murów miejskich. Ponieważ miasto z zamkiem ulokowane zostało na średniej wysokości około 250 m n.p.m. powyższy opis nie pozostawia wątpliwości interpretacyjnych – naturalne skarpy, których wysokości sięga odcinkowo do około 10 m, ograniczają zespół szydłowski od północy i zachodu. Natomiast od południa i wschodu wysokość posadowienia terenu miejskiego odpowiada obszarom sąsiednim. Brakuje tu więc naturalnych przeszkód terenowych.

Scharakteryzowaną sytuację opisać jednak można i inaczej, zwracając uwagę na fakt, że miasto wraz z zamkiem ulokowane zostało na zakończeniu szerokiego języka wysoczyzny, wcinającej się w otaczające go od północy i zachodu znaczne obniżenia. W takim rozumieniu sytuacji terenowej nie ulega wątpliwości, że rejonem najbardziej naturalnie chronionym, a przez to i przynajmniej teoretycznie najbezpieczniejszym, jest północno-zachodnia partia szydłowskiego zespołu osadniczego, czyli teren zajęty przez zamek, a dokładniej jego północny (administracyjny) człon. Lokalizację szydłowskiego zespołu osadniczego traktować można zarówno jako podporządkowaną realiom i logiczną, jak i odpowiadającą typowości terenów wyżynnych, co w odniesieniu do np. małopolskich obronnych rezydencji możnowładczych wykazał już S. Kołodziejski (il. 1-2)[20].

Analizowana w tym kontekście relacja miasta i zamku nie pozostawia wątpliwości interpretacyjnych. Leżący w skrajnym położeniu, na samym cyplu wysoczyzny, zamek chroniony był nie tylko naturalnymi przewyższeniami stromych stoków terenu, ale i areałem miejskim, sąsiadującym z nim od południa i wschodu. Tak więc miasto z jego suchymi fosami i dookolnymi murami stanowiło rodzaj pierwszej linii obrony zamku w razie jego ewentualnego zagrożenia. Spełniało zatem rolę często spotykanej w warowniach wyżynnych „fosy poprzecznej", odcinającej nasadę cypla od reszty wysoczyzny. Bezpieczny miał być przede wszystkim zamek, a rolę pomocniczą w jego ochronie pełnić miał areał i urządzenia obronne miasta.

Sytuacja taka, dość oczywista z punku widzenia teorii architektury *militaris*, nie jest wcale czytelna w kontekście historycznym i nie ułatwia zrozumienia wcześniejszych dziejów szydłowskiego zespołu osadniczego. Nie doczekał się on zresztą nowoczesnej mono-

[18] J. Widawski, *op. cit.*, s. 451, 455.

[19] *Ibidem*, s. 445 nn.

[20] S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

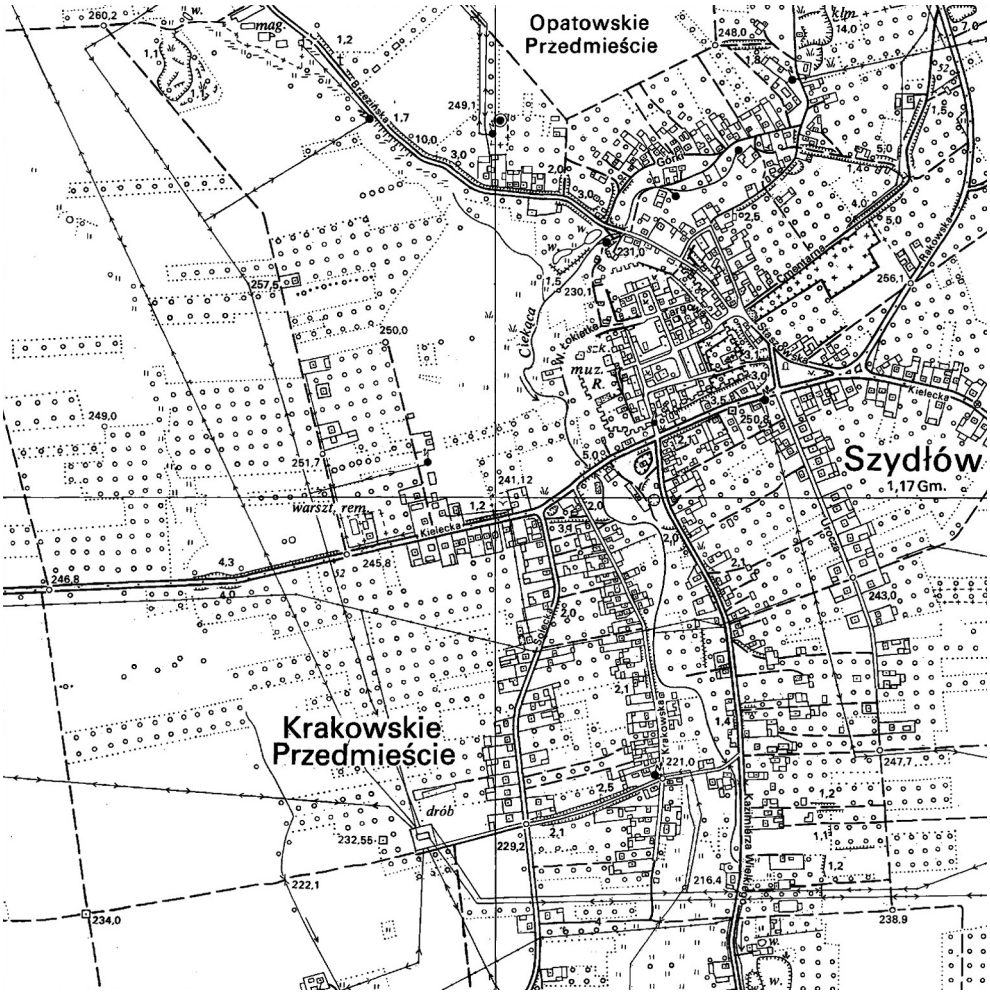

Il. 1. Mapa sytuacyjna Szydłowa
Ill. 1. Site map of Szydłów

grafii i do dziś znaczenie podstawowe mają dane historyczne zebrane przez F. Kiryka[21]. Nie rozwijając tego zagadnienia, stwierdzić wypada, że data lokacji miejskiej Szydłowa, czyli nadanie mu przez Władysława Łokietka praw miejskich, jest bezdyskusyjnie przyjmowana na rok 1329. Przyjmując tę prawdę, rodzi się pytanie, jaka była wtedy relacja nowo lokowanej jednostki do opisanej sytuacji terenowej i czy nowe miasto powstało na terenie obecnego starego Szydłowa. Pamiętać też musimy, niezależnie od skromności źródeł pisanych dotyczących zamku, że powstał on, jak wynika zresztą głównie z obserwacji terenowych, około połowy XIV w., a więc później niż miasto. Czy wobec tego poprzedzony był on star-

[21] F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wieku*, Kielce 1994, s. 145-148.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

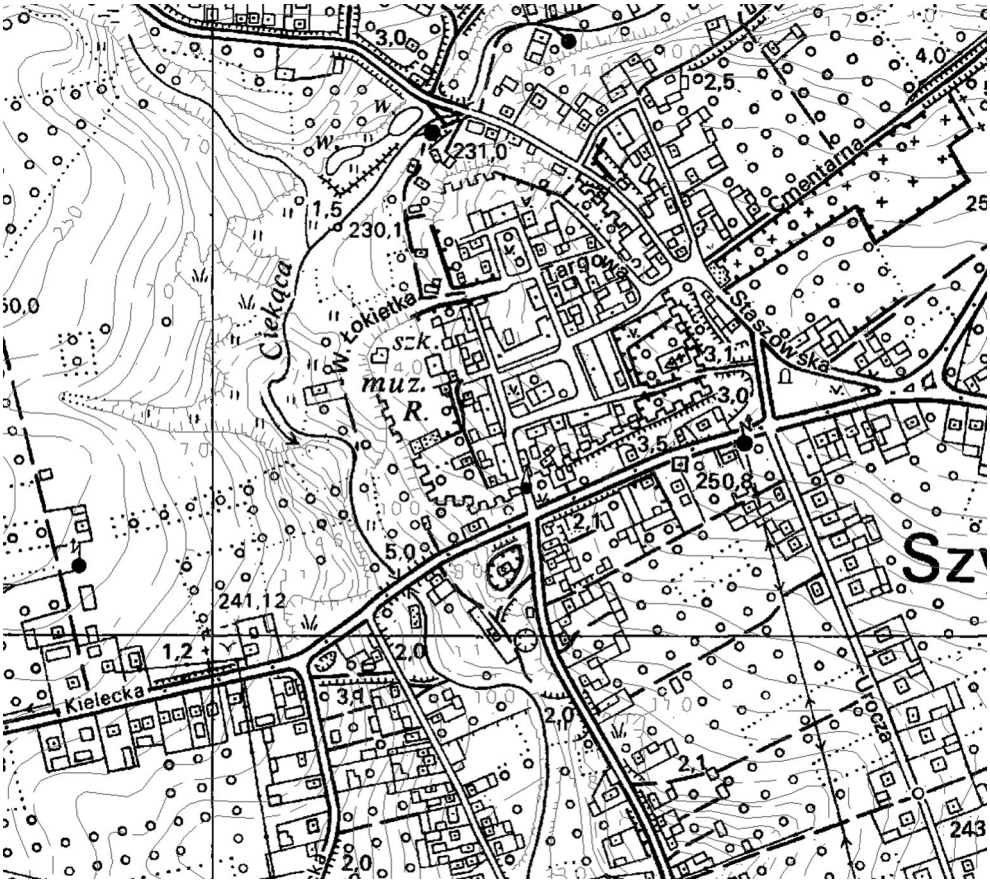

Il. 2. Mapa topograficzna fosy, zamku i miasta Szydłowa
Ill. 2. Topographic map of the moat, castle, and the town of Szydłów

szym założeniem? Może drewniano-ziemnym? Czy prawidłowo identyfikowanym z pobytem w Szydłowie w 1255 roku księcia Bolesława Wstydliwego? I wreszcie, czy to hipotetyczne założenie zlokalizowane było na terenie dziś zajętym przez zamek, a nie w rejonie wzgórza z kościołem pw. Wszystkich Świętych? Wątpliwości tych nie jesteśmy niestety w stanie rozsądnie rozwiązać, dostrzegając w rozlicznych, także własnych interpretacjach, wiele braków, wynikających przede wszystkim z niewystarczającego poznania rejonu Szydłowa pod względem archeologicznym i archeologiczno-architektonicznym.

Kolejnym problemem dotyczącym przestrzennej, ale i funkcjonalnej, relacji miasta i zamku jest sprawa interpretacji pierwotnego przeznaczenia obecnie miejskiego terenu, położonego na południe od południowego, czyli rezydencjonalnego, członu zamku. Najpoważniejszym, a zarazem i najstarszym źródłem pokazującym ten teren, jest ogólnie znany, pochodzący z 1823 roku, plan geometry M. Potockiego[22]. Uliczka ta, dziś ulokowana na prze-

[22] Publikował go np. J. Widawski, *op. cit.*, ryc. 217.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

dłużeniu ul. Kazimierza Wielkiego i biegnąca przez Bramę Krakowską ku północy, a więc odgraniczająca areały miejski i zamkowy w początku XIX w. zabudowana była po obu stronach wąskimi działkami, biegnącymi po linii WE, i domami, stojącymi chyba w układzie kalenicowym. Wątpić należy, że opisana sytuacja odpowiadała pierwotnej, z późnego średniowiecza. Sądzimy, choć brak na to danych bezpośrednich[23], iż był to w XIV-XV w. obszar należący do zamku, na którym – w rezultacie uformowania rezydencjonalnego członu zamku – powstało założenie ogrodowe, zamykające areał rezydencji od południa. Interpretacja taka nie tylko sprowadziłaby obszar zajmowany przez miasto i zamek do form bardziej zrozumiałych, a zarazem bardziej regularnych geometrycznie, ale także dobrze mieściłaby się w realiach zagospodarowania bezpośredniego otoczenia późnośredniowiecznych rezydencji królewskich i książęcych w Europie (il. 3)[24]. Pozwoliłaby też wzbogacić przestrzeń zamkową o element ogrodowy, stanowiący integralną część rezydencjonalnego członu zamku szydłowskiego. Sądzimy też, że po relatywnie krótkim okresie funkcjonowania zamku szydłowskiego jako założenia dwuczłonowego, wobec utraty pierwotnego sensu rezydencjonalnego przez południowy pałac, rację stracił i okalający go od południa ogród, którego teren stał się, z woli królewskiej, własnością miejską. Problem ten także wymaga dalszych badań[25].

Il. 3. Plan miasta i zamku z 1820 roku
Ill. 3. Plan of the town and of the castle, 1820

[23] Gdyż sprawy nie przesądza także wcześniejsza, pochodząca z lat 1801-1804, Mapa Zachodniej Galicji A. Meyera von Heldensfelda, por. L. Kajzer, *Szydłów na tle problematyki*..., *op. cit.*, s. 54.

[24] Ciekawe obserwacje dotyczące królewskiego „pałacu miejskiego" w M. Walczak, *Domniemany pałac królewski z 2 połowy XIV w. przy Rynku Głównym 17 w Krakowie*, w druku.

[25] Problematyka wczesnych ogrodów ma w Polsce jeszcze niewielką literaturę, por. materiały z sesji: Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, Warszawa 10-11 maja 2001 roku, pod red. M. Szafrańskiej, Warszawa 2001; tamże: J. Gwizdałówna, *Ogrody królewskie na Wawelu*, s. 61-85; por. J. Firlet, Z. Pianowski, *Castrum et hortus. Z badań przed wschodnią elewacją pałacu królewskiego na Wawelu*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Garncarski, Kraków–Krosno 2003, s. 467-475.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Opisana relacja miasta i zamku jako dzieł obronnych pozwala na nowo spojrzeć na problematykę odkrytych przed 10 laty dwóch cylindrycznych wież, wzniesionych bez wątpienia współcześnie i oddalonych od siebie o niecały metr. Już w pracy z 2002 roku sugerowaliśmy[26], że niecodzienny, jak na polskie realia, układ potężnych wież traktować należy jako „daleki odprysk europejskiej tradycji zamków kasztelowych". Wtedy też zestawialiśmy nowy plan zamku w Szydłowie z warowniami określanymi przez T. Durdika jako „kasztele typu centralnoeuropejskiego" oraz kasztelami „francuskimi" (jak Tyřov i Kononopište)[27]. Nie wycofując się z tych sądów, dziś jednak problem ten widzimy nieco inaczej. Problematyka ta nie zmieści się już jednak w granicach tego tekstu; powrócimy do niej później; tu natomiast naświetlić chcielibyśmy interpretację funkcjonalną tych zdwojonych cylindrycznych masywów (il. 4-5).

Przyjmując nadrzędność militarną zamku w stosunku do miasta, stanowiącego jego dodatkową ochronę, i pamiętając o opisanej wcześniej sytuacji terenowej, zastanowić się teraz wypada nad obrazem pierwotnych systemów komunikacyjnych miasta i zamku. Zlokalizowanie

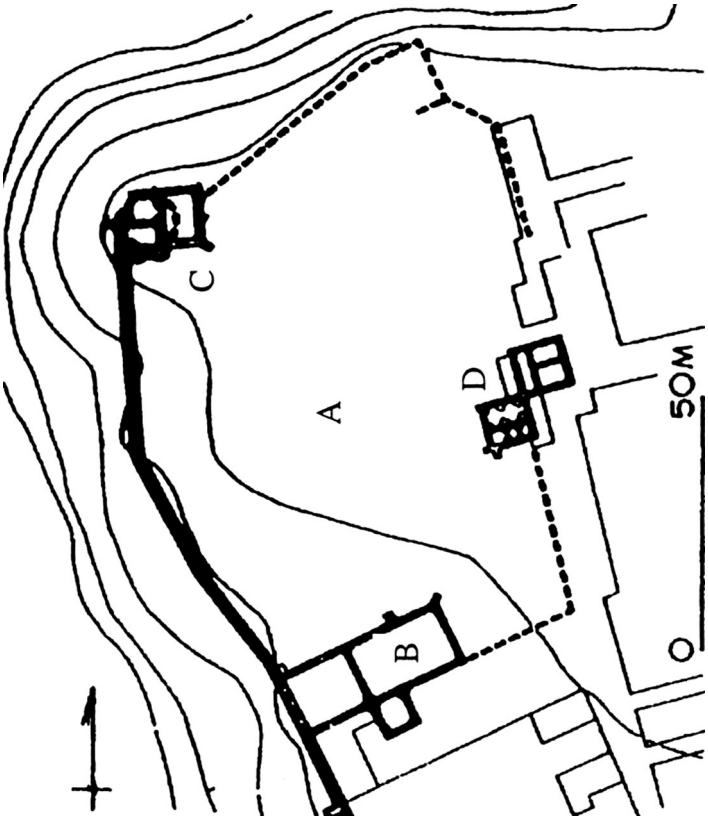

Il. 4. Plan zamku w Szydłowie ze starszych badań
Ill. 4. Plan of the castle in Szydłów originating from older research

[26] A. Andrzejewski, L. Kajzer, *op. cit.*, s. 404 nn.
[27] Por. T. Durdik, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Praha 1994.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

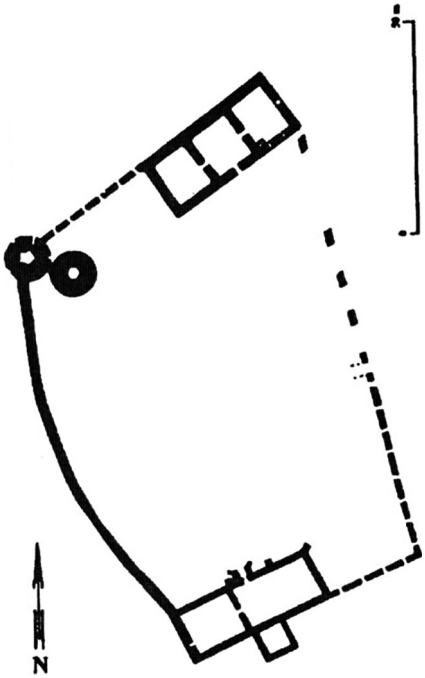

Il. 5. Plan zamku w Szydłowie po badaniach w 1999 roku
Ill. 5. Plan of the castle in Szydłów after the research of 1999

obu ciągów komunikacyjnych, czyli Bramy Krakowskiej (prowadzącej do miasta od południa) i Opatowskiej (od wschodu), wydaje się nam logiczne z punktu widzenia wzajemnej relacji przestrzeni miasta i zamku oraz poczynionych wyżej uwag o militarnej niewspółmierności tych założeń. Podobnie traktować można umiejscowienie, pomiędzy zachodnim skrajem miasta a wschodnim zamku, furty, która od początku mogła być zlokalizowana w miejscu zbliżonym do obecnej bramy barokowej, zapewne zawierającej w swych murach starsze relikty, sięgające XVI lub nawet XV w. Owa brama wewnętrzna zapewniała komunikację prowadzącą od miasta do zamku. W opisanym układzie tworem wyraźnie obcym wydaje się być trzecia brama, określana też jako furta, ulokowana w załamaniu pomiędzy murami miasta i zamku, a mająca prowadzić chyba raczej do miasta, bo północną kurtynę administracyjnego członu zamku w znacznej części wypełniał masyw domu północnego. Został on odkryty w trakcie naszych badań terenowych, zaś jego pozostałości odnotował jeszcze sporządzający na początku XIX w. plan Szydłowa geometra M. Potocki. Sugerować to może, że opisana furta nie funkcjonowała jeszcze w czasach pierwotnego zamierzonego funkcjonowania relacji miasta i zamku, a więc może być traktowana jako wtórna.

Podstawowe staje się zatem pytanie, jak wchodziło się/wjeżdżało do zamku szydłowskiego w drugiej połowie XIV w., gdy funkcjonował on jako założenie dwuczłonowe, a może – jak sugerowano wyżej – nawet trójelementowe, bo wraz z hipotetycznym ogrodem od południa. Ponieważ nie mamy na ten temat żadnych wskazówek bezpośrednich, pisanych ani terenowych, kierować się musimy tylko wiedzą ogólną, dotyczącą średniowiecznej architektury *militaris*. Znajomość tych tendencji pozwala przypomnieć, że od czasów

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

antycznych otwory komunikacyjne, prowadzące do warownych obozów wojskowych i miast, bywały flankowane wysuniętymi przez linie lic murów dziełami obronnymi, często właśnie cylindrycznymi. Wskazuje to niedwuznacznie, że odkryte w 1999 roku fundamenty cylindrycznych wież to jedyne zachowane elementy systemu bramnego zamku szydłowskiego, składającego się z samego przelotu, flankowanego oboma cylindrycznymi masywami. Dokładniejszego rozplanowania tej hipotetycznej bramy chyba już nigdy nie poznamy, gdyż nie pozwoli na to stan zachowania pozostałości murowanych struktur.

Traktowanie omawianego reliktu jako rozbudowanej bramy uprawdopodobnić może znana i notorycznie stosowana w średniowiecznych zamkach zasada lokowania bramy, czyli elementu wiążącego się z potencjalnie największym zagrożeniem warowni w rejonie najtrudniejszego dla atakujących dojścia do murów. Takie trudności sprawiał bez wątpienia wysoki na prawie 10 m stok, broniący dostępu do murów obronnych zamku. To zaś pozwala się domyślać, że pierwotnie droga do zamku prowadziła wysoczyzną, a potem, od strony zachodniej ku północy, bezpośrednio pod murami obronnymi zamku, aż do opisanej, flankowanej elementami cylindrycznymi, bramy. Dla osób nastawionych bardziej romantycznie tak zarysowana droga kojarzyć się powinna z „zasadą prawej ręki", bardzo kłopotliwą dla oblegających, wiążącą się z koniecznością pokonywania dystansu równoległego do murów, mając bliżej nich rękę prawą, w której można było trzymać miecz, w tym wypadku zupełnie nieprzydatny, a nie służącą do ewentualnej osłony przed bezpośrednim atakiem z murów tarczę. Nie wierząc w takie „zasady", typowe dla nauki historycznej XIX w., możemy jednocześnie podać wiele przykładów tak właśnie zaplanowanej, bezpiecznej dla obrońców, a niewygodnej dla napastników, drogi podejścia do zamku.

Przyjęcie hipotezy o opisanej lokalizacji i wyglądzie bramy szydłowskiego zamku skłania do zastanowienia się nad ewentualnymi analogiami. Nie ulega bowiem wątpliwości, że przeloty bramne, flankowane wysadzonymi dziełami obronnymi, stanowią w architekturze *militaris* ziem polskich zjawisko bez mała wyjątkowe. Z terenu państwa krzyżackiego w Prusach pochodzi chyba najbardziej znana i narzucająca się „analogia", za jaką traktować można bramę główną (południową) prowadzącą do zespołu ulokowanego na fromborskim Wzgórzu Katedralnym[28]. Określana jako *porta maior*, flankowana była cylindrycznymi od południa, czterokondygnacjowymi masywami wieżowymi, a w czasach nowożytnych doczekała się dodatkowo wzmocnienia w postaci silnie wysuniętego przedbramia. Dopuszczając związki genetyczne obu obiektów, trudno dopatrywać się pomiędzy Fromborkiem a Szydłowem jakichkolwiek realnych analogii. Pamiętać bowiem musimy, że dawniej fortyfikacje fromborskiego wzgórza datowano nieco wcześniej, obecnie zaś – po analitycznych badaniach T. Zagrodzkiego[29] – wyróżnia się kilka etapów rozwoju tych fortyfikacji. I tak z etapem II, datowanym na lata 1391-1414, łączy się wzniesienie tylko zachodniego odcinka kurtyny południowej, zaś pełne jej uformowanie, wraz z podwyższeniem partii zachodniej i pełnym ukształtowaniem interesującej nas bramy południowej, odnoszone jest dopiero do etapu III, datowanego na lata od po 1414 do około 1455 roku (il. 6-7)[30].

---

[28] A. Romski, *Frombork*, Warszawa 1973; *Architektura gotycka...*, *op. cit.*, s. 63-64, 306 (tamże cała podstawowa literatura); ostatnio por. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *op. cit.*, s. 171-174.

[29] T. Zagrodzki, *Warownia we Fromborku jako katedralne założenie obronne*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 14, z. 3-4, 1969, s. 181-272.

[30] Por. *Architektura gotycka...*, *op. cit.*, s. 63-64, 306.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

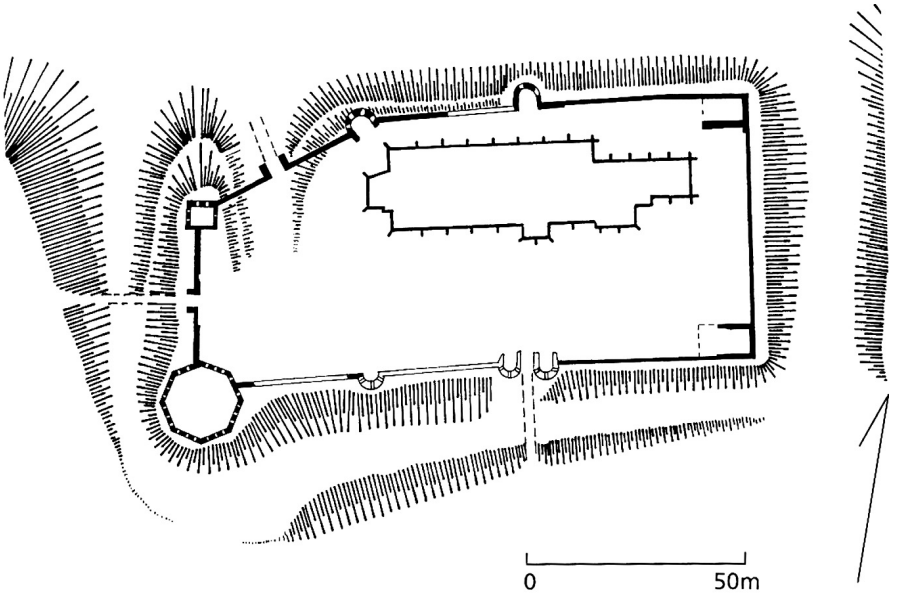

Il. 6. Plan zamku we Fromborku
Ill. 6. Plan of the castle in Frombork

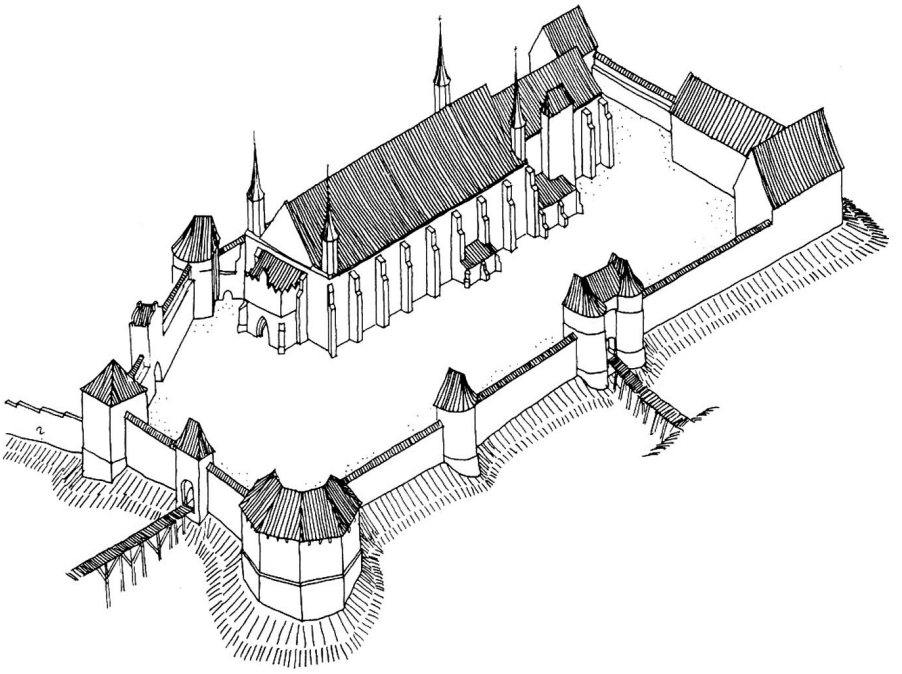

Il. 7. Rekonstrukcja zamku we Fromborku
Ill. 7. Reconstruction of the castle in Frombork

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Innym obiektem wymagającym wspomnienia jest, w swej XV-wiecznej kreacji, zamek rycerski w Koźminie na terenie prowincji wielkopolskiej[31]. Obiekt powstał w drugiej połowie XIV w. z inicjatywy Bartosza z Odolanowa (Wezenborga) jako założenie regularne z wysuniętym masywem bramnym. Zapewne w drugiej ćwierci XV w. zamek został przebudowany. Dokonano tego, zdaniem monografistów obiektu, z inicjatywy kasztelana poznańskiego Mościca Przetpełka ze Stęszewa, dzięki czemu znacznie powiększono jego walory obronne. Narożną wieżę przeformowano wtedy na artyleryjski taras, a przed kurtynę północną wysunięto, ulokowane na przedłużeniu dawnej bramy, prostokątne przedbramie, dodatkowo oflankowane dwiema cylindrycznymi basztami o średnicy około 6 m każda[32].

Wzmacnianie strefy bramnej za pomocą zdwojonych wież, najczęściej zresztą właśnie cylindrycznych, nie było w architekturze europejskiej pierwszej połowy XV w. działaniem odosobnionym. W naszej części kontynentu tak właśnie zmodernizowano wiele zamków, dostosowując je do wymagań walk artyleryjskich, wprowadzonych w tym czasie na pola bitew przez husytów. Takiej bardzo typowej przebudowie uległ np. bawarski zamek Allenstein, którego jądro, czyli potężny czworoboczny bergfried, sięga połowy XIII w.[33]. W latach 1420-1430 rozbudowano jego partię północną, czyli bramną, która uzyskała formę określoną przez J. Zeune jako *ein imposantes Doppelturmtor* (il. 8-10)[34].

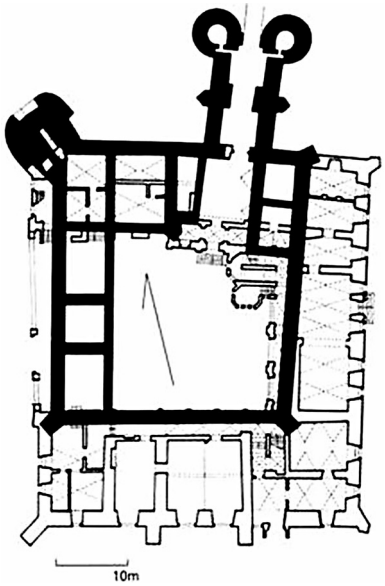

Il. 8. Plan zamku w Koźminie
Ill. 8. Plan of the castle in Koźmin

[31] *Zamek w Koźminie. Część I. Dzieje budowlane*, red. T. Poklewski-Koziełł, J. Nekanda-Trepka, Łódź 1994.

[32] *Ibidem*, s. 21-24.

[33] J. Zeune, *Hussitenzeitliche schiessscharten an Fränkischen Burgen*, „Castellologia Bohemica" 10, Praha 2006, s. 45-46.

[34] *Ibidem*, s. 45 i ryc. 43.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

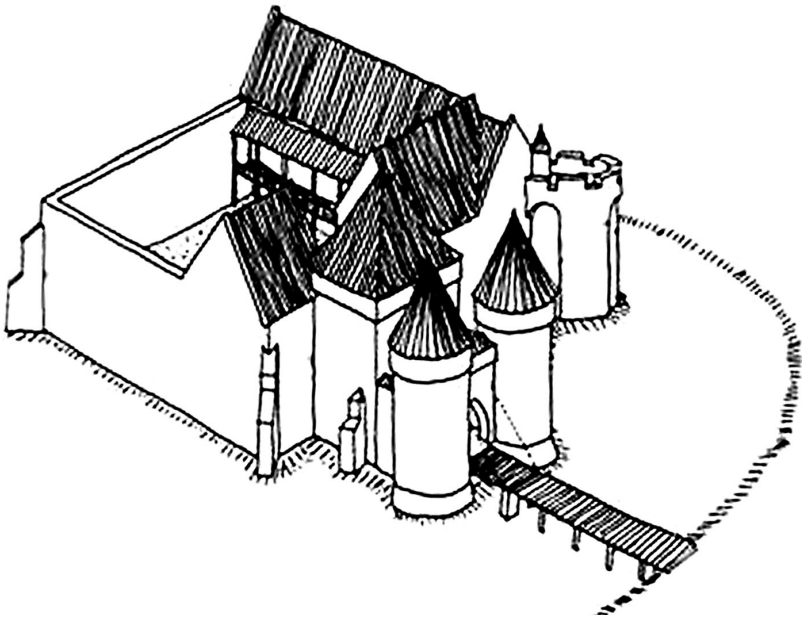

Il. 9. Rekonstrukcja zamku w Koźminie
Ill. 9. Reconstruction of the castle in Koźmin

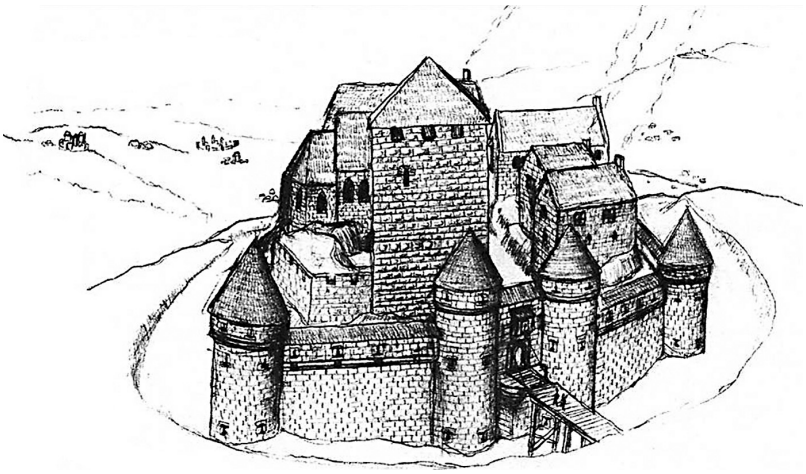

Il. 10. Rekonstrukcja zamku Altenstein
Ill. 10. Reconstruction of the castle in Altenstein

Dwa opisane wyżej zamki przekształcano w dzieła artyleryjskie mniej więcej w tym samym czasie i z tych samych, lub podobnych, przyczyn. Podobnie interpretować można, chyba prawie współczesne, powstanie południowej bramy we Fromborku, choć tam było to związane raczej z nowoczesnością powstającego systemu obronnego Wzgórza Katedralnego niż z jego modernizacją. Nasza hipotetyczna rekonstrukcja północno-zachodniej partii

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

zamku w Szydłowie, jako rozwiniętego dwuwieżowego masywu bramnego, nie może być jednak dosłownie przyrównywana do dzieł wyżej opisanych, gdyż powstał on od nich wcześniej, a najpewniej w trzeciej ćwierci XIV w.

Gdzie więc poszukiwać ewentualnych rzeczywistych wzorców dla rozbudowanej bramy zamku w Szydłowie? Aby rozwiązać ten problem, nawiązać wypada do zdania już wcześniej napisanego, w IV części tego tekstu, dotyczącego ewentualnych analogii branych z kręgu europejskich zamków kasztelowych. Choć dziś, jak już nadmieniono, problematykę tę widzimy nieco inaczej niż przed kilku, nadal aktualna wydaje się konieczność dokładniejszej analizy zamków kasztelowych oraz form im pochodnych, charakteryzujących się znacznie mniejszym stopniem regularności, tak z terenu Cesarstwa, jak Francji i Anglii. Studia te wypada kontynuować.

Rozważania niniejsze pragniemy zamknąć przypomnieniem pewnych refleksji Jana Długosza. Zagadnienie to, dotyczące oryginalności spojrzenia naszego kronikarza na miasta i zamki, omówił ostatnio C. Deptuła[35]. Przytaczając sądy tego badacza, powtórzyć wypada, że „w Długoszowym opisie miasta zamek uobecnia przede wszystkim *regnum*. Chodzi też o zaznaczenie budowli jako obiektu militarnego i obiektu o efektownej architekturze, przy czym warto zauważyć, iż... tekst nie wzmiankuje w ogóle związanych z *arces* urzędów monarchii. Układ, potężny zamek i katedra biskupia, wyznacza najwyższą rangę danej miejscowości”[36].

Zastosowawszy optykę Długosza w układance szydłowskiej, w mieście tym brak było tylko biskupiej świątyni. Jednocześnie jednak nie sposób nie zauważyć, że według zgodnego zdania współczesnych badaczy, architektura dwunawowej, halowej fary pw. św. Władysława w Szydłowie mieści się w wąskim kręgu najlepszych dzieł gotyku na ziemiach polskich.

A do problematyki badawczej Szydłowa, ośrodka bez wątpienia dla przedstawicieli wielu dziedzin nauk historycznych zupełnie wyjątkowego, w której nadal niestety więcej znaków zapytania niż odpowiedzi, wypada jeszcze nie raz powrócić.

Literatura

[1] Andrzejewski A., Kajzer L., *Zamek królewski w Szydłowie w świetle najnowszych badań terenowych*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002.

[2] *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, red. M. Arszyński, T. Mroczko, Warszawa 1995.

[3] Deptuła C., *Księdza kanonika Jana Długosza osobliwe spojrzenie na miasta Regni Poloniae*, [w:] *Ecclesia – cultura – potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, red. P. Kras, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polak, Kraków 2006.

[35] C. Deptuła, *Księdza kanonika Jana Długosza osobliwe spojrzenie na miasta Regni Poloniae*, [w:] *Ecclesia – cultura – potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU*, red. P. Kras, A, Januszek, A. Nalewajek, W. Polak, Kraków 2006, s. 649-672.

[36] *Ibidem*, s. 671.

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

[4] Durdik T., *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Praha 1994.
[5] Durdik T., *Latran – eine spezifische Typ befestiger Unterburgsiedlungen in Böhmen*, „Chateau Gaillard", t. 22, 2006.
[6] Firlet J., Pianowski Z., *Castrum et hortus. Z badań przed wschodnią elewacją pałacu królewskiego na Wawelu*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Garncarski, Kraków–Krosno 2003, 467-475.
[7] Goliński M., *Powstanie i zanik „miasteczek w borach"*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, red. C. Buśko, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch, Wrocław–Praha 2002, 66-72.
[8] Goliński M., *Książę, biskup i zamki*, [w:] *Nie tylko zamki*, Wrocław 2005, 41-53.
[9] Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974/1984.
[10] Kajzer L., *Zamek w Szydłowie w świetle badań terenowych 1999 roku*, [w:] *Przemiany architektury rezydencjonalnej w XV-XVIII w. na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Wybrane przykłady*, red. J.L. Adamczyk, Kielce 2000.
[11] Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, Warszawa 2001.
[12] Kajzer L., *Szydłów na tle problematyki zamków królewskich Sandomierszczyzny*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005.
[13] Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wieku*, Kielce 1994.
[14] *Królewskie ogrody w Polsce*, materiały z sesji naukowej, Warszawa 10-11 maja 2001, red. M. Szafrańska, Warszawa 2001.
[15] Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994.
[16] Maszczyński T., *Szydłów*, wyd. 2, Kielce 1967.
[17] Panic I., *Zamek książęcy – miasto na Górnym Śląsku w średniowieczu. Próba modelu przestrzeni fizycznej na przykładzie księstwa cieszyńskiego*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002.
[18] Poklewski T., *Miejsce zamku w systemie obronnym miasta w wiekach XIV i XV w Polsce*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych wiekach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991.
[19] Radacki Z., *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976.
[20] Romski A., *Frombork*, Warszawa 1973.
[21] Ruso A., Smetana J., *Zaniklé městečko pod Hazmburkem*, „Archaeologia Historica", t. 19, 1994, 319-336.
[22] Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.
[23] Zagrodzki T., *Warownia we Fromborku jako katedralne założenie obronne*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", t. 14, z. 3-4, 1969, 181-272.
[24] *Zamek w Koźminie, Cz. I, Dzieje budowlane*, red. T. Poklewski-Koziełł, J. Nekanda-Trepka, Łódź 1994.
[25] Zeune J., *Hussitenzeitliche schiessscharten an Fränkischen Burgen*, „Castellologia Bohemica", 10, Praha 2006.

BPK BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ